

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

АСІРЯН СЮЗАННА РАФІКІВНА

УДК 341.231.14

**РАДА ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ
(ІНСТИТУЦІЙНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)**

12.00.11 – міжнародне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Буроменський Михайло Всеволодович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри міжнародного права, член-кореспондент НАПрН України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор Дмитрієв Анатолій Іванович, головний науковий співробітник відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.

кандидат юридичних наук, професор Репецький Василь Миколайович, завідувач кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка

Захист відбудеться 15 грудня 2016 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

Автореферат розіслано 11 листопада 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Матюхіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах світової глобалізації важливого значення набуває створення та функціонування ефективних механізмів співробітництва держав у різних сферах. Це повною мірою стосується і питань захисту прав людини, оскільки їх вирішення давно вийшло за межі виключної компетенції держав і є одним із пріоритетних напрямів розвитку міжнародних відносин та міжнародного права.

За 70 років, що минули з часу створення ООН, міжнародна спільнота доклала значних зусиль для вирішення багатьох питань у галузі захисту прав людини як шляхом прийняття міжнародно-правових актів, так і через формування різноманітних органів на універсальному і регіональних рівнях. Існує ціла система міжнародних договорів та міжнародних органів з прав людини. Одним із них є Рада ООН з прав людини (далі РПЛ), покликана вирішувати в сфері своїх повноважень проблеми захисту прав людини як у всьому світі, так і в окремих державах. У жовтні 2012 року Україна вдруге успішно пройшла Універсальний періодичний огляд (далі УПО) Ради з прав людини. Підсумки проходження Україною УПО були затверджені під час 22-ї сесії Ради ООН з прав людини 14 березня 2013 року.

Актуальність цього дослідження обумовлена низкою обставин. По-перше, Рада ООН з прав людини належить до найбільш помітних політичних органів з обговорення та формування світової політики з прав людини, що зумовлює потребу у визначенні її функцій у цій сфері. По-друге, Україна є активною учасницею міжнародного співробітництва з прав людини і двічі обиралася до Ради ООН з прав людини (останній раз на період 2008–2011 років). По-третє, в українській міжнародно-правовій доктрині відсутні комплексні дослідження правового статусу та повноважень Ради ООН з прав людини як одного з найбільш авторитетних допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН.

Серед вітчизняних науковців, які займалися дослідженням питань діяльності органів ООН або окремих її аспектів, слід виокремити О. В. Буткевич, В. Г. Буткевича, С. В. Ісаковича, І. І. Лукашука, С. О. Мельник, В. В. Мицика, В. С. Семенова, М. В. Яновського. Зарубіжні юристи-міжнародники також приділяли увагу дослідженню інституційного механізму ООН, його ролі у захисті прав людини. Це, зокрема, А. Х. Абашидзе, Д. Бернстофф, О. О. Гольтяєв, Д. Донеллі, С. Девідсон, В. Енгстром, Р. А. Каламкарян, В. О. Карташкін, Б. С. Крилов, С. Лемей, О. А. Лукашова, А. П. Мовчан, М. Новак, А. Ю. Олійник, Я. А. Островський, А. Робертсон, Н. Родлі, Р. Фрідман, Г. А. Хауамда, Х. Ханнум, О. Г. Шульц та ін.

Спеціальне дослідження діяльності РПЛ, яке частково охоплювало питання інституційно-організаційної побудови Ради, проводилося лише Р. Фрідман у 2011 р.

Теоретичним підґрунтям дисертації стали праці таких представників української науки

міжнародного права, як М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, А.С. Гавердовський, В.Н. Денисов, О.В. Задорожній, О.В. Київець, П. Маланчук, О.О. Мережко, В.В. Мицик, М.М. Микієвич, О.В. Тарасов, Л.Д. Тимченко, М.В. Яновський та ін. Крім того, проаналізовано дослідження, присвячені міжнародним міжурядовим організаціям, проведені Н. Блоккером, М. Віреллі, М.М. Гнатовським, Д. Клебберсом, З.М. Клепацьким, К. Кольяром, М.Б. Криловим, Л.В. Лисицькою, І.І. Лукашуком, В. І. Маргієвим, В. Моравецьким, Т.М. Нешатаєвою, М. Поточним, Г.І. Тункіним, О.А. Шібаєвою, Г. Шермерсом та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого згідно з цільовою комплексною програмою «Теоретичні та практичні проблеми сучасного міжнародного права та іноземного конституційного права» (державна реєстрація – № 0111U000954). Тема дисертаційної роботи затверджена та перезатверджена на засіданнях вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно (протокол № 4 від 20.12.2013 р., протокол № 3 від 20.11.2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у визначенні ролі та місця Ради з прав людини у системі органів ООН, виявлення особливостей компетенції цього органу і з'ясування правової природи та юридичної сили його актів.

Відповідно до мети дослідження в дисертації зосереджена увага на вирішенні таких завдань:

- з'ясувати повноваження Генеральної Асамблеї ООН зі створення допоміжних органів з питань прав людини;
- визначити умови та міжнародно-правові підстави створення РПЛ;
- розкрити генезу повноважень РПЛ від її створення до цього часу;
- встановити міжнародно-правову природу РПЛ;
- оцінити місце РПЛ у системі органів ООН;
- з'ясувати компетенцію, процедури і механізми РПЛ;
- надати міжнародно-правову характеристику УПО як центральній процедурі РПЛ;
- розкрити особливості внутрішньої організації та функціонування РПЛ;
- надати міжнародно-правову характеристику актам РПЛ та визначити їх юридичну силу;
- дослідити питання розширення компетенції РПЛ та дати міжнародно-правову оцінку таким рішенням;
- з'ясувати взаємодію РПЛ з іншими органами системи ООН.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові відносини, пов'язані з функціонуванням Ради з прав людини в системі органів ООН.

Предметом дослідження є Рада ООН з прав людини (інституційно-організаційний аспект).

Методи дослідження. Для досягнення наукової об'єктивності результатів дисертантом

використовується весь комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які широко застосовуються у сучасній науці міжнародного публічного права.

Методологічну основу дисертації становлять такі загальновизнані у правовій науці методи: об'єктивності, діалектичний, формально-логічний, спеціально-юридичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, а також інші загальнонаукові та спеціальні методи дослідження.

Метод об'єктивності використано для встановлення достовірності та повноти інформації, що аналізується у процесі дослідження. Діалектичний метод застосовано для дослідження розвитку організаційної структури та повноважень РПЛ, а також встановлення зв'язку між її діяльністю та забезпеченням основних цілей ООН у галузі прав людини. Формально-логічний метод використано для з'ясування юридичної природи актів РПЛ та її допоміжних органів. За допомогою спеціально-юридичного методу проаналізовано положення резолюцій та рішень, прийнятих РПЛ. Системно-структурний метод дозволив визначити місце РПЛ у системі органів ООН. Порівняльно-правовий метод дав змогу дослідити особливості організаційної структури РПЛ як органу системи допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН та співвідношення її повноважень з повноваженнями інших органів ООН.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першим у вітчизняній доктрині міжнародного права науковим комплексним дослідженням правового статусу та повноважень Ради з прав людини як одного з головних допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН в обговоренні та формуванні світової політики з прав людини. Основні теоретичні та практичні результати, що характеризують особистий внесок дисертанта і виносяться на захист, конкретизуються в таких положеннях.

Уперше:

- доведено, що Рада з прав людини суттєво відрізняється від решти допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН як за обсягом повноважень, включаючи високий рівень автономії, так і за організаційно-інституційною побудовою, що спричиняє тенденцію до поступового перетворення РПЛ на «м'яку» міжнародну організацію, яка, з одного боку, зберігає політико-правову залежність від Генеральної Асамблеї ООН, а з другого – має високий рівень самостійності у формуванні напрямів діяльності і прийнятті рішень;

- визначено, що нормативні акти РПЛ можуть мати юридичну силу у сфері внутрішнього права ООН, а в загальному міжнародному праві вони мають характер рекомендацій, однак можуть бути етапом у міжнародно-правовому нормотворенні, якщо відображають *opinio juris*, або пов'язані з підготовкою проектів міжнародних договорів та резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з прав людини;

- встановлено, що рекомендаційні акти РПЛ та її допоміжних органів можуть набувати для держав-членів ООН ознак «м'якого права», що не створює для них міжнародно-правових

зобов'язань, проте держави нерідко враховують такі норми, чому можуть суттєво заважати випадки політизації у прийнятті рішень;

- доведено, що резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/251 «Рада з прав людини» у частині запровадження УПО є актом тлумачення Статуту ООН, оскільки запроваджує в Організації механізм внутрішнього контролю за дотриманням її членами резолюції Генеральної Асамблеї ООН 217/III «Загальна декларація прав людини» та прийнятих на її основі міжнародних договорів і односторонніх заяв держав-членів;

- встановлено, що незважаючи на юридичну обов'язковість участі держав ООН у проведенні УПО, рішення РПЛ, прийняте за результатами Універсального періодичного огляду, є внутрішнім актом ООН і не створює для держави, яка його пройшла, зобов'язань за загальним міжнародним правом, що не забороняє використовувати такі результати міжнародними контрольними органами з прав людини;

- з'ясовано, що процедура УПО є за своєю правовою природою більше міждержавною, а не міжнародною, зважаючи на обмеження участі міжнародних міжурядових організацій і повне виключення з процесу остаточного обговорення неурядових організацій;

- доведено існування позитивних та негативних факторів, що впливають на функціонування Процедури подання і розгляду скарг РПЛ та з'ясовано їх співвідношення, що має значення для збереження міжнародного авторитету Процедури;

- доведено, що Спеціальні процедури політично і юридично мають найбільший рівень незалежності серед органів РПЛ, що пояснюється особливими умовами формування їх складу та прийняттям спеціальних регламентів їх діяльності.

Удосконалено:

- висновок щодо процедурного правонаступництва Ради з прав людини Комісії з прав людини, що виявилось спершу в максимальному збереженні Радою механізмів і процедур Комісії, а потім в еволюційному їх реформуванні;

- твердження про визначальну роль РПЛ у створенні єдиного світового політико-правового простору захисту прав людини, яка спирається на обов'язкову юридичну силу норм про права людини в Статуті ООН та їх тлумачення у Загальній декларації прав людини;

- висновок про збереження невинувато високого рівня політизованості в діяльності РПЛ, що виникає внаслідок впливу держав, що мають спільні регіональні або ідеологічні пріоритети або користуються статусом «впливової» держави, або пов'язаний із використанням статусу постійного члена Ради Безпеки ООН;

- висновок про політичний, а не правовий характер доповідей Консультативного комітету РПЛ, що пов'язано з особливостями його повноважень.

Набули подальшого розвитку:

- висновок про те, що концепцію захисту прав людини в Статуті ООН слід розглядати як динамічну, а не статичну, на що впливають тлумачення поняття прав людини статутними органами ООН та органами ООН з контролю за дотриманням прав людини;

- висновок про віднесення повноважень Генеральної Асамблеї ООН у галузі прав людини в широкому розумінні до правотворчих та імплементаційних, з особливим наголосом на імплементаційних повноваженнях, які передбачають право сприяти міжнародно-правовими засобами реалізації міжнародно-правових норм про права людини;

- висновок про статутне повноваження Генеральної Асамблеї ООН створювати допоміжні органи з міжнародного контролю за дотриманням прав людини та наділяти їх правом приймати міжнародно-значущі рішення;

- висновки про співвідношення повноважень РПЛ та Верховного комісара з прав людини і його Управління як і пропозиції щодо шляхів вирішення конфлікту компетенції цих органів ООН.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, результати і висновки можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій сфері – як основа для подальших наукових досліджень інституційної системи ООН, зокрема тих, що мають безпосереднє відношення для обговорення та формування світової політики з питань прав людини;

- у науково-освітній діяльності – під час викладання навчальних курсів «Міжнародне публічне право», «Право міжнародних організацій», «Міжнародне право прав людини»;

- у науково-методичній практиці – для вдосконалення навчальних програм, при підготовці відповідних розділів підручників і навчально-методичних посібників з міжнародного публічного права та права міжнародних організацій;

- у практичній діяльності органів влади України, відповідальних за формування міжнародно-правової позиції України в галузі прав людини.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення, висновки та пропозиції, що містяться у дисертації, обговорені та рекомендовані до захисту кафедрою міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Основні положення дисертації оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні питання правової теорії та юридичної практики» (м. Ужгород, 11-12 жовтня 2013 р.); «Пріоритетні напрями розвитку сучасної юридичної науки» (м. Харків, 5-6 жовтня 2013 р.); «Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє» (м. Донецьк, 18-19 жовтня 2013 р.); «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Запоріжжя, 22-23 листопада 2013 р.); «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 12-13 лютого 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли відображення в 10 наукових

публікаціях, з яких 5 наукових статей опубліковано в наукових фахових періодичних виданнях з юридичних наук, а також у тезах 5 доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та предметом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 233 сторінок, з яких основний текст становить 197 сторінок. Список використаних джерел налічує 305 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, викладені методологічна та теоретична основи роботи, формулюється наукова новизна, розкривається теоретичне і практичне значення отриманих результатів, зазначаються дані про апробацію основних положень дисертації.

Розділ 1 «Комісія та Рада з прав людини в системі захисту прав людини Організації Об'єднаних Націй» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Повноваження Генеральної Асамблеї ООН з прав людини як основа її контрольних повноважень в цій сфері»* досліджується внесок Генеральної Асамблеї у формування світової міжнародно-правової політики захисту прав людини.

З'ясовано, що повноваження в галузі прав людини Генеральної Асамблеї ООН засновані на Статуті ООН. При цьому концепцію захисту прав людини слід розглядати як динамічну, а не статичну: як і у багатьох інших питаннях, Статут ООН встановлює межі міжнародно-правового регулювання сфери захисту прав людини в найбільш загальному вигляді. Це жодним чином не зменшує значення статутних норм, які мають переважну силу в міжнародній нормативно-правовій системі. У такий спосіб створюється особлива міжнародно-правова конструкція, за допомогою якої членство в ООН накладає на державу весь комплекс статутних зобов'язань з прав людини в сучасному розумінні цих прав. Саме у цьому сенсі зобов'язання з прав людини за Статутом ООН у загальному вигляді подібні, на нашу думку, до зобов'язань держав за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. При цьому завдання ООН є значно ширшими, ніж тільки правозахист. Тому «захист прав людини» виступає складовою політико-правового примусу до «поваги прав людини».

Встановлено, що на підставі Статуту ООН Генеральна Асамблея ООН має широкі нормотворчі й імплементаційні повноваження у сфері прав людини. Вони базуються на статутному принципі поваги до прав людини та на визначених Статутом ООН повноваженнях Генеральної Асамблеї сприяти загальній повазі та дотриманню основних прав і свобод людини. Це надає Асамблеї можливості впливати на найширше коло питань, пов'язаних із захистом прав людини, в тому числі здійснювати міжнародний контроль за дотриманням таких прав. Із цією

метою Асамблея приймає резолюції та створює допоміжні органи, серед яких найбільш значущими та впливовими є на цей час РПЛ та Верховний комісар ООН з прав людини (ВКПЛ), який очолює Управління Верховного комісара з прав людини.

Підрозділ 1.2. «Комісія ООН з прав людини та її інституційно-правова реорганізація у Раді з прав людини» присвячено дослідженню правової природи Комісії ООН з прав людини (КПЛ), аналізуються еволюційні зміни в її організаційній структурі та кількісному складі, а також її функції. Досліджено причини реорганізації КПЛ в РПЛ.

У підрозділі проаналізовано основні недоліки Комісії з прав людини, які унеможливили її збереження. Основними з них були недоліки у формуванні складу, надмірна політизація в діяльності і прийнятті рішень, юридично необґрунтована вибірковість у проведенні оглядів в обмеженому колі країн, дублювання діяльності інших органів, зловживання процедурами. З урахуванням цих обставин Генеральна Асамблея ООН замість Комісії з прав людини створила РПЛ як свій допоміжний орган.

Встановлено, що РПЛ значною мірою зберегла процедури і механізми Комісії з прав людини, хоча до них і було внесено зміни Генеральною Асамблеєю ООН та самою РПЛ. РПЛ не ставила за мету створення нової системи власних допоміжних органів, натомість вона провела ревізію існуючих. РПЛ була створена як політичний орган, яким була і Комісія. Все це забезпечило процесуальне наступництво РПЛ щодо Комісії, але також зберегло умови існування окремих недоліків попередниці.

Розділ 2 «Місце Ради з прав людини в організаційно-правовій структурі ООН» містить чотири підрозділи.

У підрозділі 2.1 «Рада з прав людини у системі допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН з дотримання прав людини» визначено, що РПЛ де-факто є одним з найбільш значущих світових форумів з обговорення сучасного стану прав людини. Генеральна Асамблея ООН, маючи статутні повноваження, наділила РПЛ як свій допоміжний орган, важливими функціями у формуванні світової політики з прав людини та певними контрольними повноваженнями (за умови збереження Асамблеєю ключових повноважень з прийняття рішень у цій сфері). Водночас РПЛ отримала широкі організаційно-правові повноваження з координації внутрішньої діяльності ООН у сфері прав людини.

РПЛ наділена значним рівнем організаційної автономії, що відрізняє її від решти допоміжних органів Генасамблеї ООН. Наявність у РПЛ основних доктринальних ознак «м'яких» міжнародних організацій (утворення з важливого питання міжнародних відносин на невизначений час, діяльність на основі міжнародного права, наявність координаційних структур, утворення власної структури з допоміжними органами, продовження діяльності між основними засіданнями, проведення публічних міжнародних заходів) дають підстави віднести її до таких організацій.

Однак наразі неможливо уявити перетворення РПЛ на повноцінну міжнародну міжурядову організацію.

Підрозділ 2.2 «Компетенція Ради ООН з прав людини» присвячено з'ясуванню повноважень Ради ООН з прав людини.

Автором зроблено висновок про те, що повноваження РПЛ можна згрупувати у такий спосіб: 1) участь у розвитку міжнародного права прав людини шляхом підготовки проектів нормативних актів ООН та формування практики; 2) здійснення моніторингових (контрольних) повноважень, включаючи надання рекомендацій державам з питань дотримання прав людини; 3) здійснення організаційно-інституційних повноважень у сфері своєї компетенції в межах ООН; 4) розгляд скарг про грубі і масові порушення прав людини без права ухвалювати юридично зобов'язуючі рішення щодо держав-порушниць. В роботі розглянуто питання користування РПЛ домислюваними повноваженнями. Їх наявність може створювати неприпустиму конкуренцію з повноваженнями Генеральної Асамблеї ООН.

Здійснений аналіз повноважень РПЛ дозволяє зробити декілька загальних висновків.

1. Ці повноваження охоплюють найширше коло питань з формування світової політики в галузі прав людини, що відповідає статутним повноваженням Генеральної Асамблеї ООН. На це звертається увага в засадничій Резолюції Асамблеї 60/251 про створення РПЛ: «b) служити форумом для обговорення тематичних питань з усіх прав людини; c) робити рекомендації Генеральній Асамблеї щодо подальшого розвитку міжнародного права в галузі прав людини».

2. Оскільки РПЛ перебрала на себе повноваження КПЛ, резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/251 про створення РПЛ не є вичерпним джерелом визначення повноважень Ради. Таким чином, на нашу думку, повноваження РПЛ взагалі є де-факто ширшими, ніж вони закріплені у керівних документах Генеральної Асамблеї ООН.

3. Повноваження РПЛ мають високий рівень дискреції і не є чіткими. Визначаючи повноваження РПЛ Генеральна Асамблея ООН створила саме дипломатичний орган, скоріше, з обговорення проблем, а не з їх розв'язання. У цьому сенсі РПЛ не може бути органом ухвалення юридично значущих рішень. Питання меж повноважень РПЛ може виникати ситуативно, залежно від гостроти обговорюваних проблем та прийнятих рішень. Це створює умови для виникнення ситуацій домислюваної та іманентної компетенції Ради.

У підрозділі 2.3 «Акти та рішення, що приймає Рада з прав людини, її допоміжні органи та їх юридична сила» досліджено міжнародно-правову природу актів та рішень, що приймає РПЛ.

РПЛ є одним з найбільш активних і завантажених допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН. РПЛ приймає акти, які можуть бути спрямовані до Генасамблеї ООН або до держав-членів ООН. При цьому Генеральна Асамблея ООН надала РПЛ право приймати лише рекомендації УПО. Право приймати решту актів РПЛ надала собі сама в Правилах процедури:

«окрім резолюцій і рішень» РПЛ може приймати «рекомендації, висновки, резюме обговорень і заяви Голови», причому такі акти можуть мати «правові наслідки» (п. 118). Допоміжні органи РПЛ також приймають власні акти, які можуть мати значення не лише як акти внутрішнього права ООН або РПЛ, а й як акти, що мають значення для розвитку загального міжнародного права людини. Однак РПЛ не уповноважена приймати нормативно-правові акти загального міжнародного права.

Резолюції РПЛ є одним з її основних актів. Предметом резолюції можуть бути питання, з яких сесія Ради приймає рішення, зокрема: резолюції, спрямовані до Генеральної Асамблеї ООН з пропозицією прийняти документ з прав людини, про створення допоміжних органів РПЛ або про продовження їх повноважень, резолюції з фінансових питань, резолюції, якими скеровується діяльність допоміжних органів, резолюції, якими РПЛ скерує діяльність ВКПЛ. Залежно від предмета регулювання резолюції РПЛ можуть мати процесуальне значення, регулювати питання внутрішнього права ООН, мати морально-політичне або політико-правове значення у сфері міжнародних або міжнародно-правових відносин.

У підрозділі 2.4 «Взаємодія Ради ООН з прав людини з Верховним комісаром ООН з прав людини і Управлінням Верховного комісара з прав людини» досліджується співвідношення компетенції РПЛ і ВКПЛ.

РПЛ і Управління ВКПЛ є найбільш відомими органами ООН з прав людини. Акти про їх заснування закладають конкуренцію повноважень цих органів, передусім, в питаннях координації діяльності органів ООН з прав людини, що є визначальним у з'ясуванні ієрархії РПЛ і Управління ВКПЛ. Дослідження реального співвідношення їх компетенції свідчить, що вони співвідносяться як повноваження органів, що формують політику ООН, і органів, що надають їм організаційно-технічну допомогу.

З'ясовано, що структура відносин між РПЛ і УВКПЛ значною мірою побудована на загальному і організаційно-технічному керуванні Управлінням з боку РПЛ. РПЛ також використовує для реалізації своїх повноважень допоміжні органи Управління ВКПЛ. При цьому мають значення неодноразові спроби (переважно РПЛ, а не Генеральної Асамблеї ООН) визначити повноваження ВКПЛ в світлі загального мандата РПЛ, наданого Генеральною Асамблеєю ООН, та з урахуванням практики взаємовідносин колишньої КПЛ з ВКПЛ. Ключовим нормативним актом у цьому сенсі є Резолюція РПЛ 4/6 «Зміцнення Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини» від 30 березня 2007 р.

Розділ 3. «Процедури і механізми Ради ООН з прав людини» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Універсальний періодичний огляд» досліджено характеристику сутності УПО, механізм та цілі універсального періодичного огляду.

Дослідження правової природи УПО свідчить про її подвійний характер: в одній своїй частині він є актом загального значення, а в іншій – внутрішнім актом ООН. З огляду на перелік міжнародно-правових актів, визначених Генасамблеєю ООН для проведення УПО, він не є внутрішнім: універсальні міжнародні договори про права людини є актами загального міжнародного права, а Загальна декларація прав людини, хоча і є резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, містить звичаєві норми загального міжнародного права. Отже, оцінка держав здійснюється на ґрунті загальних міжнародно-правових норм. Більше того, такі оцінки є публічними і ними можуть скористатися міжнародні конвенційні контрольні органи. Таким чином, УПО має ознаки акту зовнішнього контролю з боку ООН. Що стосується рекомендацій УПО, то тут слід цілком погодитися з висловленою думкою про їхній внутрішній характер у межах ООН.

У підрозділі 3.2 «Консультативний комітет, Спеціальні процедури та інші механізми Ради з прав людини» досліджено допоміжні органи та процедури РПЛ.

Встановлено, що Консультативний комітет РПЛ є допоміжним органом РПЛ і її головним експертним центром. Експерти Комітету виконують свої обов'язки в особистій якості, що зумовило формування Комітету на підставі складної процедури, яка мінімізує політичний вплив держав і забезпечує формування його незалежного складу.

Дослідження Процедури подання і розгляду скарг Радою з прав людини дозволяє виділити її позитивні і негативні риси. До перших належить її значний правозахисний потенціал, а саме: а) можливість надавати міжнародно-правову оцінку систематичним і достовірно підтвердженим випадкам порушень прав людини у будь-якій державі ООН незалежно від її участі в міжнародних договорах про права людини; б) повноваження РПЛ розглядати у межах Процедури повідомлення про «порушення всіх прав людини» не обмежується розглядом порушень лише громадянських і політичних прав; в) хоча Процедура розгляду скарги є конфіденційною, факт початку її розгляду та результати є відкритими; г) Процедура передбачає безпосереднє і не обмежене державою спілкування РПЛ із самою державою, щодо якої надійшла скарга, та з заявниками (особа, група осіб, неурядова організація); д) Процедура є юридичною і спрямована на отримання фактів, яким буде надана правова оцінка з точки зору міжнародного права.

Негативні оцінки Процедури подання і розгляду скарг, що ускладнюють звернення до неї, полягають у: а) відсутності якісного зворотного зв'язку РПЛ із заявником і він не отримує інформації про відповіді держави, оскільки процедура є конфіденційною; б) нечіткості позиції РПЛ щодо невичерпаності заявником національних засобів захисту, відсутності чіткого визначення «систематичного характеру» або «грубих порушень» прав людини; в) відсутності пропозицій РПЛ щодо конкретних форм правового захисту жертвам порушень прав людини. Процедура надає РПЛ право приймати лише рекомендації. У цьому сенсі Процедура зберігає

ознаки політико-дипломатичного засобу контролю, хоча юридично вона вже тяжіє до механізмів політико-правового захисту.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та подається вирішення конкретного наукового завдання, яке полягає у визначенні ролі та місця Ради з прав людини в системі захисту прав людини Організації Об'єднаних Націй, з'ясуванні правової природи актів Ради ООН з прав людини, а також виявленні особливостей основних повноважень цього органу.

Отримані в процесі дослідження важливі теоретичні та практичні результати конкретизуються в наведених нижче положеннях.

1. Повноваження Генеральної Асамблеї ООН у галузі прав людини є загальноновизнаними і ґрунтуються на нормах Преамбули Статуту ООН та п. 3 ст. 1 Статуту ООН, а також ст. 13, 55 і 56. Здійснений аналіз цих норм свідчить про те, що концепція захисту прав людини у Статуті ООН є динамічною і охоплює, з одного боку, заохочення і розвиток прав людини, а з другого боку – їх захист. «Захист прав людини» виступає складовою політико-правового примусу до поваги прав людини. Водночас їх «заохочення і розвиток» є динамічною складовою, забезпечують існування у головних органів ООН прогностичних функцій, що дають можливість формувати світову політику з прав людини. Здійснення цих повноважень потребує постійного їх вдосконалення та наближення до нагальних потреб сучасних міжнародних відносин.

2. Повноваження Генеральної Асамблеї ООН створювати допоміжні органи обмежене виключно нормами Статуту ООН, на підставі якого їх створюють. Міжнародно-правова природа допоміжних органів ООН полягає в їх субсидіарному характері. Хоча в Статуті ООН і не надано поняття та правового статусу допоміжних органів, слід погодитися з поширеним доктринальним підходом про обов'язок допоміжних органів ООН діяти в межах повноважень, наданих їм головними органами. Таким чином, допоміжні органи повинні мати повноваження вужчі за повноваження головного органу ООН, оскільки система головних органів і їх повноваження визначені Статутом міжнародної організації, отже, вони є договірними (визначеними міжнародним договором), на відміну від допоміжних органів.

3. Останньою найбільш значущою реформою в сфері прав людини є створення в структурі Генеральної Асамблеї ООН РПЛ замість КПЛ. Незважаючи на політичну, а не правову спрямованість повноважень цього органу, він мав значні досягнення в утвердженні універсального розуміння і значення прав людини, маючи безпосереднє відношення до підготовки проекту Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародних пактів про права людини 1966 р. Діяльність КПЛ закріпила у міжнародному праві розуміння правомірності міжнародного контролю з боку ООН за дотриманням прав людини в окремих державах.

Попри значні досягнення КПЛ накопичила в своїх процедурах і у практиці багато недоліків. Це призвело до втрати Комісією міжнародного авторитету і її де-факто нездатності здійснювати повноваження. Основні недоліки були пов'язані із формуванням складу, надмірною політизацією в діяльності і прийнятті рішень, з юридично необґрунтованою вибірковістю у проведенні оглядів в обмеженому колі країн, з дублюванням діяльності інших органів, зловживанням процедурами.

4. РПЛ створена як політичний орган, яким була і КПЛ, та значною мірою зберегла процедури і механізми Комісії з прав людини, хоча до них і було внесено зміни Генеральною Асамблеєю ООН та самою Радою з прав людини. РПЛ не ставила за мету створення нової системи власних допоміжних органів, натомість вона провела ревізію існуючих. Все це забезпечило процесуальне наступництво РПЛ щодо КПЛ, але також зберегло умови існування окремих недоліків попередниці.

5. Дослідження актів Генеральної Асамблеї ООН, що визначають правові підстави діяльності РПЛ, актів самої РПЛ та її практики, аналіз міжнародно-правової доктрини дозволяють зробити загальний висновок про обсяг та зміст повноважень РПЛ. При цьому слід враховувати, що РПЛ, як правонаступниця КПЛ, перебрала на себе і її повноваження – отже, резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/251 не є вичерпним джерелом визначення повноважень Ради. Таким чином, повноваження РПЛ де-факто є ширшими, ніж вони закріплені в керівних документах Генеральної Асамблеї ООН, і можуть бути об'єднаними за чотирма напрямками: 1) формування міжнародних стандартів із сприяння розвитку міжнародного права прав людини (включаючи підготовку проектів резолюцій Генеральної Асамблеї ООН); 2) здійснення моніторингових повноважень (включаючи надання рекомендацій державам); 3) здійснення організаційно-інституційних повноважень; 4) розгляд скарг про грубі і масові порушення прав людини.

6. Повноваження РПЛ не можна назвати чіткими, оскільки вони мають високий рівень дискреції. Генеральна Асамблея ООН у резолюції про заснування Ради не надала чіткого уявлення про можливі напрями її діяльності і тому визначала їх надзвичайно широко, створюючи саме дипломатичний орган, скоріше, з обговорення проблеми, а не з її розв'язання. РПЛ не наділена правом приймати юридично значущі рішення у загальному міжнародному праві, але має такі повноваження у сфері внутрішнього права ООН. Таким чином, на практиці з'ясування меж повноважень РПЛ може виникати ситуативно, під впливом рішень самої Ради, розстановки в ній політичних сил, а також залежно від гостроти обговорюваних проблем та прийнятих рішень.

Як наслідок, у РПЛ існують нормативні та політичні підстави виходу за межі повноважень, що призводить на практиці до виникнення ситуацій домислюваної та іманентної компетенції Ради. Такі ситуації, що можуть мати різний рівень гостроти, залишаються юридично невирішеними, що потребує їх регулярної міжнародно-правової оцінки.

7. РПЛ, що створена як допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН, виглядає все-таки більш складним утворенням. Дослідження її міжнародно-правової природи свідчить про те, що де-факто вона є одним з найбільш значущих світових міжнародних форумів з обговорення питань прав людини. А отже, хоча РПЛ є допоміжним органом Асамблеї, вона має широкі повноваження з нормотворення і міжнародної імплементації норм про права людини (деякими із цих повноважень Генеральна Асамблея ООН ніколи безпосередньо не користувалася) і значним рівнем автономії у внутрішньоорганізаційних питаннях та у прийнятті рішень. Ретельний аналіз цих повноважень та місця РПЛ в системі органів ООН дає можливість говорити про наявність у РПЛ основних доктринальних ознак «м'яких» міжнародних організацій – утворення з важливого питання міжнародних відносин на невизначений час, діяльність на основі міжнародного права, наявність координаційних структур, утворення власної структури із власними допоміжними органами, продовження діяльності між основними засіданнями, проведення публічних міжнародних заходів. На цій підставі в дисертації пропонується віднести РПЛ до «м'яких» міжнародних організацій. Водночас наразі важко собі уявити перетворення Ради на повноцінну міжнародну організацію.

8. Реалізація повноважень РПЛ вимагає прийняття великої кількості документів. Допоміжні органи РПЛ також приймають акти, адресовані не лише до самої Ради, а і до держав ООН. Але Генеральна Асамблея ООН надала РПЛ право приймати лише рекомендації УПО. Право приймати решту актів – резолюції, рішення, рекомендації, висновки, резюме обговорень, заяви Голови – Рада з прав людини надала собі на підставі п. 118 власних Правил процедури. Одночасно РПЛ зазначила, що такі акти можуть мати «правові наслідки», хоча на практиці це стосується лише актів внутрішнього права ООН.

9. Резолюції є одним з основних актів, що приймає РПЛ на сесіях. Залежно від предмета регулювання резолюції можуть мати процесуальне значення (резолюції, адресовані Генеральній Асамблеї ООН з пропозицією прийняти документ з прав людини), регулювати питання внутрішнього права ООН (резолюції про створення допоміжних органів Ради або про продовження їх повноважень, резолюції з фінансових питань, резолюції, що скеровують діяльність допоміжних органів, резолюції, якими РПЛ скерує діяльність ВКПЛ), мати морально-політичне або політико-правове значення у сфері міжнародних або міжнародно-правових відносин. Резолюції можуть бути етапом у міжнародно-правовому нормотворенні, зокрема, у разі внесення до Генеральної Асамблеї ООН підготовлених РПЛ проектів міжнародних договорів про права людини.

10. Відповідно до резолюції 5/1 Ради з прав людини «Інституційне будівництво РПЛ ООН» її основними процедурами і механізмами було визначено Універсальний періодичний огляд, у рамках якого проводиться оцінка ситуацій у сфері прав людини в кожній із держав-членів ООН,

Консультативний комітет, який є головним експертним центром Ради з прав людини і Процедура подання і розгляду скарг, що дає можливість приватним особам і організаціям повідомляти ВКПЛ про порушення прав людини. Окрім того, РПЛ зберегла Спеціальні процедури ООН, що були засновані КПЛ і проводять дослідження і консультації з тематичних питань, визначених Радою.

11. Дослідження природи УПО як засобу сучасного міжнародного контролю у галузі прав людини приводить до висновку, що РПЛ можна вважати органом такого контролю з певною умовністю. Обмеження участі міжурядових організацій і повне виключення з процесу остаточного обговорення Огляду неурядових організацій робить процедуру УПО переважно міждержавною. Це цілком відповідає концепції участі виключно держав у процедурі імплементації міжнародно-правових норм, яка, на мою думку є дещо архаїчною.

12. Найбільш дискусійним у міжнародно-правовій доктрині є питання обов'язковості рекомендацій УПО, як одного з найважливіших рішень у сфері повноважень РПЛ. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок про їх неправовий характер. Стан виконання рекомендацій на практиці також жодним чином не пов'язується з їхньою юридичною силою – вони залишаються політичними, а не юридичними за своєю природою.

13. РПЛ і УВКПЛ є найбільш відомими правозахисними органами ООН, що мають різні повноваження. Однак акти Генеральної Асамблеї ООН про їх заснування закладають конкуренцію повноважень. Дослідження реального співвідношення компетенції РПЛ і УВКПЛ свідчить, що структура відносин цих органів значною мірою побудована на загальному і організаційно-технічному керуванні Управлінням з боку Ради. При цьому мають значення неодноразові намагання РПЛ, а не Генасамблеї ООН, визначити повноваження УВКПЛ в світлі загального мандата, наданого Раді Генеральною Асамблеєю ООН. Одним з важливих документів у цьому сенсі є Резолюція РПЛ 4/6 «Зміцнення Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини» від 30 березня 2007 року.

14. Процедура подання і розгляду скарг РПЛ замінила собою процедуру 1503, що діяла в КПЛ, але в загальних рисах зберігає її основні ознаки. В останній час Процедура має стрімку тенденцію до втрати авторитету через закладені до неї організаційні і правові недоліки, що призводять до нездатності ефективно впливати на порушення прав людини. У дослідженні виявлені позитивні і негативні риси Процедури подання і розгляду скарг РПЛ і на підставі їх аналізу зроблено висновок про збереження у Процедурі ознак політико-дипломатичного засобу контролю, хоча юридично вона вже тяжіє до механізмів політико-правового захисту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та інших держав:

1. Асірян С. Р. Створення та діяльність Комісії ООН з прав людини (1946–2006 рр.) / С. Р.

Асірян // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – 2013. – Вип. 4. – С. 174–177.

2. Асірян С. Р. Статус Ради ООН з прав людини у системі ООН / С. Р. Асірян // Право і суспільство. – 2014. – Вип. 1. – С. 298–301.

3. Асірян С. Р. Концепція захисту прав людини в статуті ООН / С. Р. Асірян // Альманах міжнар. права. – 2016. – Вип. 11. – С. 65–73.

4. Асірян С. Р. Рада ООН з прав людини у системі допоміжних органів Генеральної Асамблеї ООН / С. Р. Асірян // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – 2016. – Вип. 1. – С. 130–135.

5. Асірян С. Р. Універсальний періодичний огляд, як основний механізм Ради ООН з прав людини / С. Р. Асірян // European political and law discourse. – Republica Poland, 2016. – Vol. 3. Issue 2(339). – С. 46–52.

Тези доповідей на науково-практичних конференціях:

1. Асірян С. Р. Реформування Комісії ООН з прав людини в Раду, як нового міжнародного гаранта дотримання прав людини / С. Р. Асірян // Актуальні питання правової теорії та юридичної практики : зб. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 11–12 жовт. 2013 р. – Херсон : Видав. дім «Гельветика», 2013. – 208 с.

2. Асірян С. Р. Управління Верховного комісара ООН з прав людини / С. Р. Асірян // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч., м. Запоріжжя, 22–23 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Запорізь. міська громад. орг.-ція «Істина», 2013. – Ч. 1. – 132 с.

3. Асірян С. Р. Реформування Комісії ООН з прав людини в Раду ООН: природа та наслідки / С. Р. Асірян // Пріоритетні напрями розвитку сучасної юридичної науки : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 5–6 жовт. 2013 р.). – Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. – 120 с.

4. Асірян С. Р. Рада ООН з прав людини / С. Р. Асірян // Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Донецьк, 18–19 жовт. 2013 р. – Д. : Східноукр. наук. юрид. орг.-ція, 2013. – 104 с.

5. Асірян С. Р. Питання домислюваної компетенції в діяльності Ради ООН з прав людини / С. Р. Асірян // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12–13 лют. 2016 р.) – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2016. – 120 с.

АНОТАЦІЯ

Асірян С.Р. Рада ООН з прав людини (інституційно-організаційний аспект). - На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2016.

Дисертацію присвячено теоретичним та практичним аспектам функціонування Ради ООН з прав людини. Розглянуто повноваження Генеральної Асамблеї ООН з прав людини як основи її контрольних повноважень.

Досліджено причини і умови інституційно-правової реорганізації Комісії ООН з прав людини в Раду з прав людини. Обґрунтовано місце Ради з прав людини в організаційно-правовій структурі ООН. Досліджено основні акти та рішення, що приймає Рада з прав людини, її допоміжні органи та їх юридична сила.

У дисертації проаналізовані особливості внутрішньої організації та функціонування РПЛ. Досліджено особливості Універсального періодичного огляду, її співвідношення з іншими засобами міжнародного контролю за дотриманням прав людини, що існують в ООН.

Ключові слова: Рада з прав людини, Європейська конвенція з прав людини, Універсальний періодичний огляд, Комісія ООН з прав людини, Управління Верховного комісара ООН з прав людини

АННОТАЦІЯ

Асирян С.Р. Совет ООН по правам человека (институционально-организационный аспект). - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.11 - международное право. - Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. - Харьков, 2016.

Диссертация посвящена теоретическим и практическим аспектам функционирования Совета ООН по правам человека. Рассмотрены возможности Генеральной Ассамблеи ООН по правам человека как основы ее контрольных полномочий.

Исследованы причины и условия институционально-правовой реорганизации Комиссии ООН по правам человека в Совет по правам человека. Несмотря на значительные достижения Комиссии по правам человека в утверждении универсального понимания и значения прав человека, она на протяжении своего существования накопила в процедурах и в практике много недостатков. Основными из них были недостатки в формировании состава, чрезмерная политизация в деятельности и принятии решений, юридически необоснованно избирательность в проведении осмотров в ограниченном круге стран, дублирование деятельности других органов, злоупотребление процедурами. С учетом этих обстоятельств вместо Комиссии по правам человека был создан Совет по правам человека как вспомогательный орган Генеральной Ассамблеи ООН.

Совет по правам человека в значительной степени сохранил процедуры и механизмы Комиссии по правам человека, хотя к ним и были внесены изменения Генеральной Ассамблеи ООН и самим Советом. СПЧ был создан как политический орган, которым была и КПЧ.

Исследование актов Генеральной Ассамблеи ООН, определяющих правовые основания деятельности СПЧ, актов Совета и его практики, анализ международно-правовой доктрины позволяют сделать общий вывод о содержании полномочий СПЧ. При этом следует учитывать, что СПЧ, как правопреемница КПЧ, взял на себя и ее полномочия - таким образом, резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 60/251 не является исчерпывающим источником определения полномочий Совета. По нашему мнению, полномочия Совета по правам человека вообще де-факто являются более широкими, чем они закреплены в руководящих документах Генеральной Ассамблеи ООН. Сейчас полномочия Совета по правам человека можно объединить по четырем направлениям: 1) формирование международных стандартов по содействию развитию международного права прав человека (включая подготовку проектов резолюций Генеральной Ассамблеи ООН); 2) осуществление мониторинговых полномочий (включая предоставление рекомендаций государствам); 3) осуществление организационно-институциональных полномочий; 4) рассмотрение жалоб о грубых и массовых нарушениях прав человека.

В результате анализа природы Универсального периодического обзора сделан вывод о его двойном характере: как акта общего значения, и как внутреннего акта ООН. Учитывая перечень международно-правовых актов, определенных для проведения обзора Генеральной Ассамблеей ООН (Международные договоры о правах человека, Всеобщая декларация прав человека), он является актом общего характера. Так, оценка государств осуществляется на почве норм общего международного права. Более того, такие оценки являются публичными и ими могут воспользоваться международные конвенционные контрольные органы. Таким образом, УПО имеет признаки акта внешнего контроля со стороны ООН. Что касается рекомендаций УПО, то следует полностью согласиться с высказанным мнением об их внутреннем характере в рамках ООН.

Ключевые слова: Совет по правам человека, Европейская конвенция по правам человека, Универсальный периодический обзор, Комиссия ООН по правам человека, Управление Верховного комиссара ООН по правам человека

SUMMARY

Asiryan S. United Nations Human Rights Council (institutional and organizational aspects).

- Manuscript copyright. Dissertation for the degree of master of laws on specialty - 12.00.11 – International law National Law University after Yaroslav Mudriy, the Ministry of education and science of Ukraine. – Kharkiv 2016.

The dissertation is devoted to theoretical and practical aspects of the functioning of the United Nations Human Rights Council. The opportunities of the UN General Assembly on Human Rights were considered as the basis of its supervisory powers.

The reasons and conditions of legal and institutional restructuring of the UN Commission on Human Rights to the Human Rights Council were researched. The place of human rights was substantiated in the legal structure of the UN. The basic acts and decisions adopted by the Human Rights Council, its subsidiary bodies and their legal validity were studied.

Some features of the internal organization and functioning of the HRC were analyzed in the dissertation. The features of the universal periodic review, its correlation with other means of international control over the human rights situation existing in the United Nations were studied.

Keywords: Human Rights Council, the European Convention on Human Rights, the Universal Periodic Review by the UN Commission on Human Rights, the UN High Commissioner for Human Rights

Відповідальна за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
Трагнюк О. Я.

Підписано до друку 21.10.2016 р. Формат 60x90/16
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Обл. вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 1586

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77